

ks. Michał Widera

Uniwersytet Opolski / University of Opole

 <https://orcid.org/0000-0002-7849-8887>

Biskup Stanisław Zdzitowiecki wobec wojny polsko-bolszewickiej

Summary

Bishop Stanisław Zdzitowiecki's Position Towards the Polish-Bolshevik War

Stanisław Zdzitowiecki was the bishop of the Diocese of Kujawy and Kalisz, which was the largest in the church administration in the Kingdom of Poland and the Second Polish Republic, both during the partitions of Poland and after Poland regained independence. This period was marked by important historical events, such as the Polish-Bolshevik war, when following its outbreak he called on the faithful of his diocese to defend their homeland by joining a volunteer army and making donations for military purposes. He called on women to perform the work of nurses and for clergy to act as chaplains. After the heroic defence of Włocławek and the removal of the threat poised by the Red Army, he initiated celebration funerals of fallen soldiers as well as the Holy Mass in thanks for saving the city. To commemorate the Miracle on the Vistula, he placed a painting of Our Lady of Częstochowa in the church of St. John in Włocławek. In the following years, he took care of removing the material effects of the war, such as the destruction of the bishop's palace, the fire affecting the library works of art and the diocesan archive. As a result, church buildings were rebuilt, other historical memorabilia were well secured, while some of the burnt documents were partially reconstructed.

Keywords: the Diocese of Kujawy and Kalisz, Bishop Stanisław Zdzitowiecki, the Second Polish Republic, the Polish-Bolshevik war

© by the author, licensee University of Lodz – University of Lodz Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding Information: not applicable. **Conflicts of interests:** none. **Ethical Considerations:** the authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication.

Declaration regarding the use of GAI tools: not used

Received 2025-11-25. Verified 2025-11-25. Reviewed 2025-12-29. Accepted: 2026-01-08

Streszczenie

Stanisław Zdzitowiecki pełnił funkcję biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej, będącej najbardziej rozległą jednostką administracji kościelnej w granicach Królestwa Polskiego i Drugiej Rzeczypospolitej, w okresie zaborów i po odzyskaniu niepodległości przez Polskę. Okres ten był związany z ważnymi momentami dziejowymi, w tym wojną polsko-bolszewicką, po wybuchu której biskup wzywał wiernych swojej diecezji do obrony ojczyzny poprzez wstępowanie do armii ochotniczej i składanie ofiar na cele wojskowe. Apelowal do kobiet, by podjęły obowiązki pielęgniarek, a do duchownych – o wykonywanie funkcji kapelanów. Po bohaterskiej obronie Włocławka i oddaleniu zagrożenia ze strony Armii Czerwonej zainicjował odprawianie uroczystych pogrzebów poległych żołnierzy i nabożeństw dziękczynnych za ocalenie miasta. Dla upamiętnienia Cudu nad Wisłą w kościele św. Jana we Włocławku intronizował obraz Matki Bożej Częstochowskiej. W kolejnych latach troszczył się o usuwanie materialnych skutków działań wojennych, które objęły m.in. zburzenie pałacu biskupiego, pożar biblioteki, dzieł sztuki i archiwum diecezjalnego. Jego staraniem odbudowano infrastrukturę kościelną oraz odpowiednio zabezpieczono pozostałe pamiątki przeszłości, a także częściowo odtworzono utracone archiwalia.

Słowa kluczowe: diecezja kujawsko-kaliska, biskup Stanisław Zdzitowiecki, Druga Rzeczpospolita, wojna polsko-bolszewicka

Wprowadzenie

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r. jednym z ważniejszych zadań było uregulowanie granic Drugiej Rzeczypospolitej. Na jej wschodnich krańcach między innymi z tego powodu doszło do wybuchu wojny polsko-bolszewickiej. Ogromne znaczenie w tym konflikcie miała Bitwa Warszawska, określana mianem Cudu nad Wisłą, która jest uznawana za 18. z kolei bitwę przełomową dla dziejów świata, ponieważ jej wynik wpłynął na zachowanie niepodległości przez Polskę i ocalenie Europy przed bolszewizmem. Wraz z przebiegiem Bitwy Warszawskiej doszło do innych działań wojennych na odcinku dolnej Wisły, które miały na celu przechylenie szali zwycięstwa na stronę rosyjską. Próby przekroczenia rzeki i przerwania szlaku komunikacyjnego prowadzącego z Gdańska do Warszawy podjęto między innymi na przedmościu Włocławka. W obliczu zbliżającego się od Wschodu zagrożenia jedne z pierwszych działań mających na celu obronę Ojczyzny zainicjował biskup Stanisław Zdzitowiecki, który był zobowiązany do otaczania wiernych z diecezji kujawsko-kaliskiej odpowiednią troską duszpasterską.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie patriotycznego i duszpasterskiego zaangażowania biskupa Zdzitowieckiego wobec wybuchu i przebiegu wojny polsko-bolszewickiej w skali ogólnopolskiej w jej początkowym etapie, a zwłaszcza podczas obrony przedmościa Włocławka oraz ostrzału artyleryjskiego miasta w sierpniu 1920 r. Nie bez znaczenia były jego późniejsze poczynania, bezpośrednio po wycofaniu się wojsk rosyjskich i przesunięciu linii frontu, które obejmowały wieloaspektowe niwelowanie skutków działań wojennych i troskę o upamiętnienie bohaterskiej postawy poległych Włocławian.

Rys biograficzny biskupa Stanisława Zdzitowieckiego

Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki przyszedł na świat 12 lutego 1854 r. w Barczkowicach k. Piotrkowa. Jego rodzice Wincenty i Julia z domu Psarska byli właścicielami ziemskimi własnego herbu i odznaczali się głęboką religijnością. Najpierw Stanisław pobierał naukę w domu rodzinnym, a później kształcił się w Piotrkowie jako uczeń czteroklasowej prywatnej szkoły Wojciecha Jaworskiego oraz siedmioklasowego gimnazjum (1866–1872). W tym okresie dojrzywało w nim pragnienie zrealizowania powołania kapłańskiego, dlatego po ukończeniu szkół zgłosił się do seminarium duchownego w Warszawie. Zwieńczeniem jego formacji intelektualno-duchowej było przyjęcie 22 lipca 1877 r. święceń kapłańskich, których udzielił mu biskup kujawsko-kaliski Wincenty Chościak-Popiel¹. W dalszej kolejności został mianowany wikariuszem głównie w warszawskich parafiach: św. Józefa (1877), św. Stanisława w Woli k. Warszawy (1877–1879), Świętej Trójcy i Narodzenia NMP (1879–1881). Po czterech latach pracy duszpasterskiej skierowano go na studia specjalistyczne w Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie (1881–1883). W 1882 r. uzyskał stopień doktora z zakresu prawa kanonicznego, a w kolejnym roku zdobywał praktykę prawniczą w Kurii Rzymskiej².

¹ Biskup Wincenty Chościak-Popiel (1825–1912) – biskup diecezji płockiej (1863–1875) i kujawsko-kaliskiej (1876–1883) oraz arcybiskup metropolita warszawski (1883–1912), *vide*: W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011, s. 96–99.

² Pismo Tomasza Łubieńskiego do bpa Stanisława Zdzitowieckiego, 15 IX 1926, Archiwum Diecezjalne we Włocławku [dalej: ADW1], Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku [dalej: AKDW1], sygn. pers. I, 411, k. 50; *Wiadomości kościelne*, „Wiek” 1879, nr 229, s. 3; [Odpust w kościele Narodzenia NMP na Lesznie], „Kurier Warszawski” 1880, nr 63, s. 1; J.K., *Jego Eksceleńcja ks. Stanisław Zdzitowiecki, biskup diecezji kujawsko-kaliskiej*, Włocławek 1902, s. 3–5; *Uroczystości we Włocławku*, „Zorza” 1902, nr 50, s. 1178; *Chartupia Wielka pod Sieradzem*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” [dalej: KDKK] 1911, nr 12,

W 1883 r. dotychczasowy administrator archidiecezji warszawskiej – ksiądz Antoni Sotkiewicz³, został mianowany biskupem sandomierskim. Ze względu na przyjaźń z księdzem Zdzitowieckim zaproponował mu objęcie jednego z najważniejszych stanowisk w swojej diecezji. W wyniku pozytywnej odpowiedzi ksiądz Zdzitowiecki został kanclerzem kurii diecezjalnej w Sandomierzu. Ponadto zlecono mu wykłady z prawa kanonicznego w seminarium duchownym i obowiązki pisarza sądu biskupiego. Został także włączony do kapituły katedralnej. W latach 1888–1895 był proboszczem pobliskiej parafii w Górach Wysokich. Z kolei w latach 1895–1902 duszpasterzował na tym samym stanowisku w Łagowie oddalonym o około 50 km od Sandomierza. Dnia 10 maja 1901 r. decyzją kapituły sandomierskiej został wikariuszem kapitulnym i administratorem diecezji w miejsce zmarłego biskupa Sotkiewicza. Jednym z najważniejszych zadań na tym stanowisku było przygotowanie budowy seminarium duchownego. Dnia 9 czerwca 1902 r. decyzją papieża Leona XIII został mianowany biskupem kujawsko-kaliskim jako następca biskupa Aleksandra Bereśniewicza⁴. Wyrazem wielkiego szacunku, jakim cieszył się ksiądz Zdzitowiecki w diecezji sandomierskiej, było pożegnanie go nie tylko przez duchowieństwo, seminarzystów i członków kapituły, ale również przez władze miejskie i przedstawicieli gminy żydowskiej oraz tłumy wiernych. Następnie, zgodnie z prawodawstwem rosyjskim, biskup nominat wyjechał do Petersburga w celu przyjęcia święceń⁵.

s. 379; W. Frączak, *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 226; J. Dębiński, *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927). Biskup włocławski*, „Ateneum Kapłańskie” [dalej: AK] 2003, t. CXL, z. 2(564), s. 309; W. Kujawski, *op. cit.*, s. 105.

³ Biskup Antoni Sotkiewicz (1826–1901) – administrator archidiecezji warszawskiej (1872–1883), biskup diecezji sandomierskiej (1883–1901), *vide*: P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, kol. 412.

⁴ Biskup Aleksander Bereśniewicz (1823–1902) – biskup pomocniczy (1859–1875) i administrator diecezji żmudzkiej (1875–1883) oraz biskup diecezji kujawsko-kaliskiej (1883–1902), *vide*: W. Kujawski, *op. cit.*, s. 99–105.

⁵ *Ksiądz Stanisław Zdzitowiecki*, „Słowo” 1883, nr 260, s. 2; A.R., *Sandomierz (Obiór administratora diecezji. Rozpoczęcie jubileuszu ś. Nabożeństwo żałobne za śp. Pasterza)*, „Przeгляд Katolicki” [dalej: PKat] 1901, R. XXXIX, nr 22, s. 348–349; *Nominacje*, „Gazeta Polska” 1901, nr 171, s. 3; [J].R., *Z Sandomierza. Pożegnanie J.E. ks. Zdzitowieckiego, biskupa nominata kujawskiego*, PKat 1902, R. XL, nr 48, s. 766–767; *Biskupem kujawsko-kaliskim [wybrany został]*, „Gwiazda Cieszyńska” 1902, R. XL, nr 25, s. 294; *Sprawy kościelne*, „Tygodnik Ilustrowany” 1902, nr 25, s. 496; *Nowy biskup*, „Wędrowiec” 1902, nr 26, s. 507; J. Hergenröther, *Historia powszechna Kościoła katolickiego*, t. XVIII, Warszawa 1905, s. 149; P. Kubicki, *Antoni Ksawery Sotkiewicz, biskup sandomierski 1826–1901. Zarys monograficzny*, Sandomierz 1931, s. 167; idem, *Żywe słowo na ambonie i poza amboną. Praca poświęcona ks. kanonikowi Rajmundowi Mateuszczykowi, dziekanowi i proboszczowi w Słupi Nowej pod*

W dniu 23 listopada 1902 r. w kościele św. Katarzyny sakry biskupiej udzielił mu biskup Jerzy Szembek z Płocka⁶. Dnia 1 grudnia nowy biskup kujawsko-kaliski dotarł koleją do Włocławka. Po powitaniu przez diecezjan, zgodnie z wymogami prawa kanonicznego, objął diecezję, a 2 grudnia odbył ingres do katedry włocławskiej. Podczas uroczystości głos zabrał między innymi dziekan kapituły włocławskiej – ksiądz Stanisław Chodyński⁷, który zaprezentował zebranym jego życiorys i zaakcentował duży bagaż doświadczenia w zakresie kierowania diecezją sandomierską⁸.

1. Biskup Stanisław Zdzitowiecki, 1902 r.
(Źródło: J.K., *Jego Ekscelecja ks. Stanisław Zdzitowiecki, biskup diecezji kujawsko-kaliskiej*, Włocławek 1902, s. 4)

Św. Krzyżem ku uczczeniu jego złotych godów kaptańskich, t. I (*Nauki na wszystkie niedziele i uroczystości Pańskie*), Sandomierz 1937, s. 27–28.

- ⁶ Biskup Jerzy Józef Szembek (1851–1905) – biskup diecezji płockiej (1901–1903) oraz arcybiskup metropolita archidiecezji mohylewskiej i administrator apostolski diecezji mińskiej (1903–1905), *vide*: P. Nitecki, *op. cit.*, kol. 429.
- ⁷ Ksiądz Stanisław Chodyński (1836–1919) – historyk Kościoła, wykładowca seminarium duchownego we Włocławku i Uniwersytetu Warszawskiego, *vide*: M. Morawski, *Chodyński Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. III, Kraków 1937, s. 377–378.
- ⁸ *Ingres J.E. Biskupa Zdzitowieckiego*, PKat 1902, R. XL, nr 50, s. 794–795; *Ingres Jego Pasterskiej Mości Biskupa Stanisława Kazimierza Zdzitowieckiego do katedry włocławskiej*, [w:] J.K., *op. cit.*, s. 7–9; *Konsekracja J.E. Biskupa Zdzitowieckiego*, PKat 1902, R. XL, nr 49, s. 778–779; *Nowi dostojnicy Kościoła*, „Niwa Polska” 1902, R. XL, nr 49, s. 774; *Uroczystości we Włocławku*, „Zorza” 1902, nr 50, s. 1178–1179.

Posługa biskupia Stanisława Zdzitowieckiego w latach 1902–1927 przypadła na szczególne wydarzenia historyczne związane z I wojną światową, odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 r. i wojną polsko-bolszewicką. Był to również okres zmian w polskim Kościele katolickim ze względu na reorganizację struktur diecezjalnych i zawarcie konkordatu przez Drugą Rzeczpospolitą ze Stolicą Apostolską (1925). Biskup Zdzitowiecki z gorliwością wykonywał obowiązki związane z wizytowaniem bardzo rozległej diecezji. Po 1905 r. doszło do rozwoju budownictwa sakralnego. Wskutek tego w okresie jego posługi wydano szczegółowe uregulowania związane ze wznoszeniem i poświęceniem nowych obiektów kultu religijnego, a także ochroną zabytków sakralnych. Biskup Zdzitowiecki rozwijał wśród wiernych kult Najświętszego Sakramentu, Serca Jezusowego i św. Józefa. W wyniku jego zaangażowania doszło do beatyfikacji Bogumiła z Dobrowa⁹. Szczególną rolę odegrał w zakresie rozwoju intelektualnego mieszkańców swojej diecezji. Wyrazem tego było powstanie Liceum im. Piusa X, Gimnazjum im. Jana Długosza i gimnazjum żeńskiego Janiny Steinbokówny¹⁰ oraz licznych bibliotek, drukarni diecezjalnej, muzeum kościelnego, a także czytelni przeznaczonych głównie dla młodzieży i ludności robotniczej. W tym okresie doszło do podniesienia poziomu naukowego w seminarium duchownym. Wielu duchownych diecezji kujawsko-kaliskiej włączyło się w powstanie i funkcjonowanie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W konsekwencji tych działań biskup Zdzitowiecki otrzymał doktryny *honoris causa* Akademii Duchownej w Petersburgu i Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wyrazem jego zaangażowania patriotycznego była aktywność na rzecz włączenia w granice Drugiej Rzeczypospolitej Wielkopolski i Górnego Śląska oraz organizowanie parafialnych komitetów niesienia pomocy Ślązakom. Biskup Zdzitowiecki zmarł 11 lutego 1927 r. Pochowany został w podziemiach katedry wrocławskiej¹¹.

⁹ Bł. Bogumił z Dobrowa OCist (ok. 1138 – ok. 1204) – arcybiskup gnieźnieński i pustelnik. W 1908 r. wznowiono jego proces beatyfikacyjny, a w 1925 r. decyzją papieża Piusa XI został ogłoszony błogosławionym, *vide*: Z. Kozłowska-Budkowa, *Bogumił*, [w:] *PSB*, t. III, s. 200–201.

¹⁰ Janina Steinbok (1883–1945) – nauczycielka i dyrektorka szkół w Częstochowie, Kościerzynie i we Wrocławku, *vide*: M. Pawlak, *Steinbok Janina*, [w:] *Wrocławski słownik biograficzny*, t. II, red. S. Kunikowski, Wrocław 2005, s. 165–166.

¹¹ Ku czci śp. Biskupa Stanisława Kazimierza Zdzitowieckiego, pasterza diec[ezji] wrocławskiej, ADWł, AKDWł, sygn. pers. I, 411, k. 74; W. Pogorzelski, *43 lata w kapłaństwie*, Siaradź 1935, s. 182; I. Charszewski, *Placzą spize na zgon X. Biskupa Zdzitowieckiego*, Wrocław 1927; J. Dębiński, *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927), biskup wrocławski*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” [dalej: ZKD] 2002, t. XVII, s. 296–308; idem, *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927). Biskup wrocławski...*, s. 310–316; idem, *Duchowieństwo rzymskokatolickie diecezji wrocławskiej w latach 1918–1939*, Toruń 2010, s. 209–217; K.R. Prokop, *Series chronologica episcoporum Poloniae 1473–2023*, Kraków 2023, s. 131;

Przebieg działań wojennych we Włocławku w 1920 r.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r. pomiędzy Polską a Rosją powstał spór o kształt wzajemnych granic. Wybuch wojny między tymi państwami był spowodowany również czynnikami politycznymi, w tym próbą dotarcia z rewolucją bolszewicką do krajów Europy Zachodniej. W konsekwencji 5 stycznia 1919 r. Armia Czerwona zajęła Wilno, a po siedmiu dniach jej dowództwo wydało rozkaz do rozpoczęcia operacji „Cel Wisła”. Następnie doszło do eskalacji działań wojennych we wschodniej części Drugiej Rzeczypospolitej. Wiosną 1920 r. rozpoczęła się bolszewicka kontrofensywa, która wywołała panikę w szeregach Wojska Polskiego. Wkraczające na ziemie polskie oddziały Armii Czerwonej dokonywały dewastacji opuszczonych dworów, morderstw właścicieli ziemskich, gwałtów i rabunków. W dniu 12 sierpnia 1920 r. wrogie oddziały zatrzymały się około 10 km przed Warszawą. W kolejnych dniach doszło do Bitwy Warszawskiej, która zadecydowała o wyniku wojny. Już 16 sierpnia polskie wojska oskrzydliły Armię Czerwoną dzięki kontruderzeniu oddziałów Józefa Piłsudskiego¹², a następnie prowadziły działania wyłącznie ofensywne wobec wycofujących się sił bolszewickich, które ostatecznie poniosły porażkę¹³.

Polska obrona na odcinku dolnej Wisły pełniła jedynie rolę pomocniczą w stosunku do głównych walk na przedpolu Warszawy, ale miała duże znaczenie dla ostatecznego wyniku bitwy, ponieważ celem Armii Czerwonej było głębokie obejście stolicy i przecięcie głównej arterii komunikacyjnej łączącej Polskę z Europą Zachodnią. Funkcję tę pełniła linia kolejowa prowadząca z Gdańska do Warszawy, którą transportowano zaopatrzenie dla polskiej armii. W celu zapobieżenia przerwaniu dostaw polskie oddziały podjęły starania w kierunku utworzenia obrony w okolicach trzech mostów zlokalizowanych na Wiśle w Wyszogrodzie, Płocku i we Włocławku, której zadaniem było powstrzymanie wrogich wojsk przed przedostaniem

M. Widera, *Biskup Stanisław Zdzitowiecki (1854–1927). Główne kierunki działalności w diecezji kujawsko-kaliskiej (włocławskiej)*, AK 2024, t. CLXXXIII, z. 2(693), s. 267–284; idem, *Udział bpa Stanisława Zdzitowieckiego w powstaniu diecezji częstochowskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2024, t. XLV, nr 2, s. 198–201.

¹² Józef Piłsudski (1867–1935) – działacz społeczny i niepodległościowy, żołnierz, polityk, członek Polskiej Partii Socjalistycznej, twórca m.in. Polskiej Organizacji Wojskowej (1914), naczelny wódz Armii Polskiej (od 1918), Naczelnik Państwa (1918–1922), pierwszy marszałek Polski (1920), przywódca obozu sanacji po przewrocie majowym, premier Polski (1926–1928; 1930), *vide*: A. Garlicki, *Piłsudski Józef Klemens (1867–1935)*, [w:] *PSB*, t. XXVI, Kraków–Warszawa 1981, s. 311–324.

¹³ A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 64–65; J. Dębiński, *W 100. rocznicę wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, „Studia Włocławskie” [dalej: *StW*] 2020, t. XXII, s. 394–398, 404–406.

się na prawy brzeg rzeki. Dnia 13 sierpnia 1920 r. obronę Włocławka stanowiło 1341 żołnierzy uzbrojonych w 3 karabiny maszynowe i 8 dział, zaś w chwili decydującego ataku bolszewików na przedmoście włocławskie siły te obejmowały 34 oficerów, 1837 podoficerów i szeregowców piechoty, 54 kawalerzystów, 18 ciężkich karabinów maszynowych i 8 dział. Do 16 sierpnia obroną Włocławka dowodził płk Wojciech Gromczyński¹⁴, a następnie tę funkcję przejął płk Józef Lewszycki¹⁵.

Dnia 8 sierpnia 1920 r. dowódca Frontu Zachodniego – Michał Tuchaczewski¹⁶, podjął decyzję, w wyniku której część oddziałów armii bolszewickiej zamiast atakować Warszawę miała uderzyć w kierunku Pomorza i Kujaw. Zadanie to powierzono IV Armii pod dowództwem Aleksandra Szuwajewa¹⁷ i III Korpusowi Konnemu Gaji Dimitrijewicza Gaja¹⁸. Ich celem było wkroczenie na ziemie dobrzyńską i chełmińską, a następnie przekroczenie Wisły pomiędzy Dobrzyniem a Nieszawą. W ten sposób planowano zniszczenie połączeń kolejowych na linii Gdańsk–Warszawa oraz wstrzymanie dostaw żywności i broni do stolicy. Ponadto zamiarem wojsk rosyjskich po sforsowaniu rzeki było uderzenie na tyły polskich oddziałów broniących Warszawy. W dniu 13 sierpnia 1920 r. Armia Czerwona, licząca w przybliżeniu 2000 szabel, 19 karabinów maszynowych i 8 dział, wkroczyła na teren województwa pomorskiego oraz rozpoczęła marsz w kierunku Nieszawy i Włocławka¹⁹.

¹⁴ Wojciech Józef Gromczyński (1861–1937) – pułkownik piechoty Wojska Polskiego, pierwszy dowódca 31. pułku Strzelców Kaniowskich, dowódca obrony Włocławka w sierpniu 1920, *vide*: T. Dziki, *Wojciech Józef Gromczyński*, Warszawa 2020.

¹⁵ Józef Ksawery Lewszycki (1869–1939) – pułkownik piechoty Wojska Polskiego, inspektor piechoty w Dowództwie Okręgu Generalnego w Łodzi (od 1919), odznaczony Krzyżem Walecznych za udział w odparciu inwazji Armii Czerwonej pod Włocławkiem, tytularny generał brygady (od 1924), *vide*: W. Rezmer, *Działania wojenne nad dolną Wisłą w sierpniu 1920. Próba analizy operacyjnej*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI – 1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. pod Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920*, red. D. Kuźnicka, Włocławek 1997, s. 109–110, 114–115, 122, 126; Z. Jędrzyński, *Lewszecki Józef Ksawery (1869–1939)*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. VI, red. K. Mikulski, Toruń 2010, s. 88–89; H. Witczak, *Obrona „dolnej Wisły” i bitwa o Włocławek jako istotny epizod Bitwy Warszawskiej 1920 r.*, *StWł* 2021, t. XXIII, s. 530–532; W. Rezmer, *Nieszawa, Bobrowniki, Włocławek. 14–18 sierpnia 1920 r.*, [w:] *idem, Z. Bohusz-Szyszko, Nad dolną Wisłą 1920 r.*, Toruń 2022, s. 110–130.

¹⁶ Michał Tuchaczewski (1893–1937) – rosyjski i sowiecki oficer, teoretyk wojskowości.

¹⁷ Aleksander Szuwajew (1886–1943) – rosyjski i radziecki wojskowy, podpułkownik armii Imperium Rosyjskiego, syn ministra wojny.

¹⁸ Gaja Dimitrijewicz Gaj (1887–1937) – radziecki wojskowy, dowódca Korpusu Kawalerii podczas wojny polsko-bolszewickiej, bohater wojny domowej w Rosji, ofiara czystki stalinowskiej w Armii Czerwonej.

¹⁹ H. Witczak, *op. cit.*, s. 530–531.

Najważniejszym zadaniem polskich oddziałów i mieszkańców stało się przygotowanie jak najlepszej obrony. W tym celu we Włocławku zawiązano Obywatelski Komitet Obrony Państwa, który zajął się mobilizacją żołnierzy, budową rowów strzeleckich i umocnień oraz gromadzeniem zapasów żywności i środków sanitarnych. Już 14 sierpnia wojska bolszewickie dotarły w okolice Włocławka, a następnie rozpoczęły działania rozpoznawcze polskich pozycji. Linia obrony przedmościa włocławskiego rozciągała się nad brzegiem Wisły na długości około 12 km, jednak w chwili nadejścia Armii Czerwonej nie była ona jeszcze ukończona, zaś umocnienia stanowiła zaledwie jedna linia okopów²⁰.

W południe 16 sierpnia rozpoczęło się główne natarcie na przedmoście włocławskie, w konsekwencji czego doszło do załamania obrony na prawym brzegu Wisły. Wywołało to wzmogoną panikę w mieście. Oddziały dowodzone przez płk. Gromczyńskiego i płk. Lewszeckiego pośpiesznie zorganizowały punkty ogniowe, z których prowadzono ostrzał bolszewików chcących zdobyć most na Wiśle. Do tego celu doskonale nadawał się położony w pobliżu mostu pałac biskupi, w którym mieściło się kilka najważniejszych instytucji diecezjalnych i mieszkanie biskupa Zdzitowieckiego. Jednocześnie na bulwarach zarówno żołnierze, jak i mieszkańcy Włocławka wykopali rowy i przygotowali okopy strzeleckie. Wieczorem, wskutek kolejnego ataku i przewagi Armii Czerwonej, zdecydowano o konieczności spalenia drewnianej konstrukcji mostu. W konsekwencji oddziały bolszewickie podjęły nieudaną próbę jego ugaszenia, a następnie zintensyfikowały ostrzał miasta, który ustał dopiero rankiem 18 sierpnia. W tym samym czasie czerwonoarmiści starali się wykonać tratwy mające posłużyć do przeprowadzenia przeprawy na lewy brzeg Wisły. Plany te nie zostały jednak zrealizowane ze względu na otrzymanie wiadomości o klęsce Armii Czerwonej pod Warszawą. Wówczas Aleksander Szuwajew podjął decyzję o odwróceniu spod Włocławka. Ostatnie oddziały rosyjskie opuściły okolice miasta 19 sierpnia, a linia frontu została przesunięta w kierunku wschodnim. W wyniku walk stoczonych 16 sierpnia śmierć poniosło ponad 60 żołnierzy, a wielu innych wzięto do niewoli. Ponadto wielu rannych obrońców odesłano do pobliskich miasteczek w celu udzielenia im odpowiedniej opieki medycznej. Z kolei wskutek późniejszego ostrzału artyleryjskiego Włocławka zginęło łącznie około 20 osób. Szacunkowo liczba zabitych i rannych po stronie polskiej wynosiła około 250 osób, a wziętych do niewoli – ponad 500. Poza tym zostały uszkodzone

²⁰ T. Dziki, *Sierpień 1920 roku we Włocławku*, [w:] *Sierpień 1920 roku we Włocławku w świetle źródeł archiwalnych*, red. idem, M. Gruszczyńska, Włocławek 2000, s. 9–11; Z.J. Zasa-da, *Czyn niepodległościowy Włocławskiej Ochotniczej Straży Ogniowej i Straży Powiatu Włocławskiego w latach 1918–1920*, ZKD 2018, t. XXXIII, s. 66–67; H. Witzczak, *op. cit.*, s. 537–539.

między innymi prywatne kamienice, cerkiew prawosławna, świątynie katolickie i seminarium duchowne, a pałac biskupi doszczętnie spłonął²¹.

Dnia 22 sierpnia 1920 r. na wzgórzu w Szpitalu Górnym, czyli w miejscu najkrwawszego starcia z oddziałami bolszewickimi, w zbiorowej mogile pochowano poległych żołnierzy. Szczątki pozostałych obrońców Włocławka spoczęły na cmentarzu komunalnym we Włocławku i cmentarzu ewangelickim w Łęgu Witoszynie, a kilku poległych zostało pogrzebanych w indywidualnych mogiłach²².

Działalność biskupa Stanisława Zdzitowieckiego wobec wojny polsko-bolszewickiej

Początkowe sukcesy armii polskiej w trwającej od 1919 r. wojnie polsko-bolszewickiej wpłynęły na brak zainteresowania mieszkańców Włocławka przebiegiem działań wojennych. Inną postawę prezentował wówczas biskup Stanisław Zdzitowiecki, który od samego początku tego konfliktu zaangażował się w organizację zbiórek pieniężnych na rzecz żołnierzy oraz jeńców i inwalidów wojennych. Mimo bardzo trudnej sytuacji materialnej w kraju zachęcał wiernych swojej diecezji do przygotowywania skromniejszych posiłków wielkanocnych i wpłacania zaoszczędzonych w ten sposób środków, które następnie przekazywał Polskiemu Białemu Krzyżowi²³. Ponadto z jego inicjatywy w parafiach przeprowadzano zbiórki płótna na potrzeby armii²⁴

²¹ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 385–386; J. Szczepański, *Wojna 1920 roku na Kujawach i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995, s. 285; M. Krajewski, *Spoleczeństwo ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920...*, s. 144–146; F. Jakubowski, *Wojna 1920 roku na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003, s. 99; H. Witczak, *op. cit.*, s. 539–545.

²² [I.] Charszewski, *Kartka z dziejów najazdu bolszewickiego*, „Kurier Płocki” 1920, nr 271, s. 4; *Budowa pomnika*, „Słowo Kujawskie” [dalej: SłKuj] 1922, nr 205(1282), s. 2; T. Dziki, G. Gołębiowski, *Z badań nad listą poległych w obronie Wisły i Włocławka w sierpniu 1920 roku*, ZKD 2017, t. XXXII, s. 72–76; J. Szachewicz, *Miejsca upamiętnienia walk obronnych 1920 r. na terenie Włocławka*, ZKD 2023, t. XXXVI, s. 129–132.

²³ *Wielkanocny dar dla żołnierzy na froncie*, KDCK 1920, nr 3, s. 77–78; S. Zdzitowiecki, *Zaopatrzenie wychodzących do wojska*, KDCK 1920, nr 11–12, s. 290; idem, *Biskup Kujawsko-Kaliski do ludu wiernego*, KDCK 1919, nr 4, s. 98–99; *Składki na rzecz żołnierza polskiego*, KDCK 1919, nr 10–11, s. 283–284; S. Zdzitowiecki, *Odezwa na święta wielkanocne*, KDCK 1921, nr 2–3, s. 34–36; idem, *O zbieraniu ofiar na inwalidów wojennych*, KDCK 1921, nr 11, s. 286; idem, *Ofiary na inwalidów wojennych*, KDCK 1921, nr 12, s. 314.

²⁴ Spis inwentarza kościoła parafialnego w Skomlinie sporządzony w 1921 r. za Proboszcza Księdza Franciszka Kalinowskiego, Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie, Księgi konsystorskie, Akta dotyczące się parafii Skomlin

i urządzano kwesty na rzecz Polskiego Czerwonego Krzyża niosącego pomoc poszkodowanym w wyniku walk na froncie wschodnim²⁵.

W lutym i marcu 1920 r. niektórzy Włocławianie zainicjowali protesty przeciwko wojnie z Rosją. Trudna sytuacja materialna, spotęgowana przerwaniem robót publicznych i utratą zatrudnienia przez mieszkańców, wzmogła strajki ekonomiczne, w których uczestniczyli przede wszystkim robotnicy i bezrobotni, głównie o poglądach komunistycznych. W takich okolicznościach coraz częściej podnoszono postulat zakończenia wojny. Wiosną 1920 r. rozpoczęła się jednak bolszewicka kontrofensywa, która wywołała panikę wśród Wojska Polskiego. Wówczas biskup Zdzitowiecki nadal starał się mobilizować duchowieństwo i wiernych świeckich do organizowania pomocy dla żołnierzy walczących na froncie. Dnia 13 lipca 1920 r. w specjalnej odezwie wzywał diecezjan do obrony ojczyzny. Zapisał w niej następujące słowa:

Komu siły, zdrowie i wiek pozwala, winni pod broń śpieszyć, pozostali zaś w domu za siebie i za walczących sąsiadów tak wytrwale i z wielkim natężeniem sił pracować, by nie dał się odczuć ubytek sił do pracy. Niewiasty wdzięczne mają pole, przyjmując pod swe gościnne strzechy i pielęgnując rannych i chorych żołnierzy, podwajając swe usiłowania, by zastąpić ojców rodzin, a walczącym dodając męstwa i otuchy²⁶.

Wobec świadomości ogromnej skali zagrożenia dla niepodległości kraju biskup Zdzitowiecki doskonale rozumiał, że zwycięstwo nad Armią Czerwoną będzie możliwe tylko i wyłącznie przy pełnym zaangażowaniu całego społeczeństwa. W jego przekonaniu ważną rolę do odegrania mieli również duchowni, których wzywał do podjęcia obowiązków kapelanów wojskowych oraz udzielania wsparcia zarówno walczącym, jak i ogółowi ludności cywilnej, która znalazła się w bardzo trudnej sytuacji²⁷.

[1521–1921], sygn. 113; *Zbieranie płótna na potrzeby naszej armii*, KDKK 1919, nr 3, s. 74; *Odezwa o zbiórkę płótna dla wojska*, KDKK 1919, nr 3, s. 80–81; *Biskup Kujawsko-Kaliski do ludu wiernego*, KDKK 1919, nr 4, s. 98–99; *Opieka religijna nad polskim żołnierzem*, KDKK 1919, nr 10–11, s. 268; *Składki na rzecz żołnierza polskiego*, KDKK 1919, nr 10–11, s. 283–284.

²⁵ S. Zdzitowiecki, *Kwesta na rzecz Polskiego Czerwonego Krzyża*, KDKK 1919, nr 5, s. 136; *Zbieranie składek na Kresy*, KDKK 1919, nr 5, s. 142–143.

²⁶ S. Zdzitowiecki, *Biskup kujawsko-kaliski do ludu wiernego*, KDKK 1920, nr 8–9, s. 225–227.

²⁷ *Potrzeba kapelanów wojskowych*, KDKK 1920, nr 3, s. 75–76; S. Zdzitowiecki, *Biskup Kujawsko-Kaliski do Wielebnego Duchowieństwa*, KDKK 1920, nr 8–9, s. 224–225; Z. Waszkiewicz, *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. II (*Lata 1918–1998*), red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 21–22.

Dnia 1 lipca 1920 r. na mocy uchwały sejmowej powołano do istnienia Radę Obrony Państwa, a następnie między innymi we Włocławku powstał Komitet Obrony Państwa. Mimo to przygotowania miasta do stawienia oporu Armii Czerwonej rozpoczęto zbyt późno. Na apel Rady Obrony Państwa i biskupa Zdzitowieckiego w pierwszej kolejności odpowiedzieli harcerze, którzy ogłosili mobilizację do armii ochotniczej. Spóźnione działania wpłynęły na zaniedbania w zakresie odpowiedniego przygotowania obrony przedmościa Włocławka, a kłopoty organizacyjne występowały także w samym dowództwie wojskowym²⁸.

Jeszcze 15 sierpnia, mimo bliskości oddziałów bolszewickich, we Włocławku panował względny spokój, a w kościołach wierni uczestniczyli w uroczystych nabożeństwach ku czci Wniebowzięcia NMP. Jednocześnie został ogłoszony stan oblężenia, zaś zwiad wrogiej armii rozpoznał już polskie pozycje obronne. Następnego dnia nadeszły chwile grozy dla mieszkańców miasta, którzy stali się świadkami śmieci i wzięcia do niewoli kilkuset polskich żołnierzy. Dalsze spustoszenie spowodował ostrzał Włocławka z ciężkiej artylerii, wskutek czego ucierpiały obiekty cywilne, w tym domy prywatne, a przede wszystkim – budynki kościelne. W katedrze uszkodzeniu uległy ołtarz główny i witraże, a wiele gzymsów zostało zerwanych. Cztery bomby spadły na kościół farny, a dwie z nich przebiły mury i eksplodowały wewnątrz świątyni. Zniszczono również część seminarium duchownego, w którym przygotowywano posiłki dla żołnierzy. Największe szkody spowodował ostrzał pałacu biskupiego, w którym mieściły się biblioteka, archiwum diecezjalne i gimnazjum im. Jana Długosza. Na łamach „Kroniki Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” opisano to w następujący sposób:

Razem z rezydencją biskupią spłonął pod jednym z nich dachem znajdujący się konsystorz wraz ze wszystkimi aktami i archiwum. Ogień rozszerzający się powoli z wypalonego mieszkania biskupiego, a niegaszony wobec niebezpieczeństwa dostępu do ostrzeliwanego gmachu, przedostał się tu na trzeci dzień dopiero i strawił również całe wnętrze. Podobnie rzecz się miała i z zewnętrznym urządzeniem szkoły i wszystkimi zawartymi w niej książkami i pomocami naukowymi. Na strychu gmachu spłonęły nadto złożone tam na składzie liczne nakłady i wydawnictwa drukarni diecezjalnej. Słowem cały gmach biskupi przedstawia dziś ruinę bez dachu, ze sterczącymi zewnętrznymi murami i wypalonym doszczętnie wnętrzem złożonym z rumowisk, gdyż pierwsze piętro zerwało się i spadło na dół. W konsystorzu i przyległych ubikacjach spłonęły nadto paki z wywiezionymi przed nadejściem bolszewików sprzętami i utensyliami katedry mińskiej tu przechowywanymi²⁹.

²⁸ *Ibidem*, s. 22–24.

²⁹ *Z ciężkich dni Włocławka*, KDKK 1920, nr 8–9, s. 238–248; S. Zdzitowiecki, *Ogłoszenie o spaleniu akt sądowych*, KDKK 1920, nr 10, s. 262–263.

2. Pałac biskupi we Włocławku po ataku Armii Czerwonej, 1920 r.
(Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier
Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 7876)

Skalę zniszczeń pałacu biskupiego potwierdził konserwator zabytków z Ministerstwa Sztuki i Kultury, który 20 sierpnia dokonał jego oględzin i stwierdził, że

Uległ zupełnemu zniszczeniu. Spłonął cały, od dachu do piwnic wraz z całym urządzeniem. Temu samemu losowi uległo i gimnazjum, będące w bezpośredniej łączności z pałacem. Podług zeznania ks. kanonika Górzyńskiego, przy pożarze spłonęły dwa cenne obrazy szkoły niemieckiej i stopiły się dwa kielichy nieznannej wartości zabytkowej, a przywiezione z Mińska Litewskiego i oddane biskupowi na przechowanie. Urządzenie pałacu, które spłonęło, miało nie być zabytkowym³⁰.

Dnia 18 sierpnia ostrzał zaczął słabnąć, a bolszewicy rozpoczęli odwrót. Po tych wydarzeniach 21 sierpnia we włocławskich kościołach zaśpiewano dziękczynne *Te Deum*, a biskup Zdzitowiecki w katedrze przy przenośnym ołtarzu odprawił nabożeństwo dziękczynne za ocalenie miasta, w którym uczestniczyły władze

³⁰ Pismo Konserwatora Okręgu Warszawskiego do Naczelnika Wydziału Zabytków i Muzeów przy Ministerstwie Sztuki i Kultury, 25 VIII 1920, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [dalej: APB], Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu [dalej: UWPT], sygn. 24703, k. 3–4.

samorządowe i tłumy mieszkańców. Ponadto polecał duchownym sprawowanie uroczystych mszy św. w intencji poległych żołnierzy, zaś 23 sierpnia w katedrze wrocławskiej osobiście przewodniczył nabożeństwu żałobnemu w intencji poległych obrońców Włocławka, zarówno żołnierzy, jak i ochotników. Następnie dla upamiętnienia Cudu nad Wisłą w miejscowym kościele św. Jana dokonał intronizacji obrazu Matki Bożej Częstochowskiej. Poza otoczeniem odpowiednią troską duszpasterską rodzin poległych i ocalałych Włocławian należało również rozpocząć odbudowę i naprawę zniszczonych nieruchomości kościelnych. Do tego celu zawiązано Główny Komitet Pomocy Biskupowi Włocławskiemu, który zbierał ofiary na przywrócenie instytucji i nieruchomości diecezjalnych do stanu sprzed 16 sierpnia 1920 r. Dzięki temu wsparciu biskup Zdzitowiecki, mimo utraty całego osobistego mienia, z wielką energią rozpoczął wieloletnie usuwanie skutków ostrzału artyleryjskiego i pożaru, które objęły m.in. uszkodzenia świątyni i seminarium, zburzenie pałacu biskupiego oraz spalenie biblioteki, dzieł sztuki i archiwum diecezjalnego. W następnych latach troszczył się o odbudowę obiektów infrastruktury kościelnej oraz odpowiednie zabezpieczenie pozostałych pamiątek przeszłości i możliwie najwierniejsze odtworzenie utraconych archiwaliów. W rocznice Cudu nad Wisłą zalecał odprawianie nabożeństw dziękczynnych za ocalenie Polski przed bolszewikami i kultywował pamięć o bohaterskich czynach zarówno żołnierzy, jak i cywilów zaangażowanych w obronę Włocławka. Wyrazem tego było między innymi pobłogosławienie 1 października 1922 r. Pomnika Poległych Obrońców Wisły³¹.

Jesienią 1920 r. biskup Zdzitowiecki zwrócił się do Ministerstwa Sztuki i Kultury z prośbą o objęcie nadzorem odbudowy pałacu biskupiego. W związku z tym 6 listopada 1920 r. konserwator Teofil Wiśniowski w obecności biskupa kujawsko-kaliskiego dokonał oględzin budynku i porównał go ze stanem sprzed 1920 r. na podstawie zachowanych fotografii. Stwierdzono wówczas, że należało rozebrać pozostałe kominy i ściany działowe, które groziły zawaleniem. Rozbiórki wymagały również dawne przybudówki, w tym m.in. konsystorz diecezjalny, ponieważ nie odpowiadały zabytkowemu charakterowi budynku. Polecono także uprzątnięcie elementów metalowych, które zabezpieczały budynek przed dalszą degradacją

³¹ Ku czci śp. Biskupa Stanisława Kazimierza Zdzitowieckiego, pasterza diec[ezji] wrocławskiej, ADWł, AKDWł, sygn. pers. I, 411, k. 74; S. Zdzitowiecki, *Nabożeństwa uroczyste za poległych żołnierzy*, KDKK 1920, nr 10, s. 262; *Główny Komitet Pomocy Biskupowi Włocławskiemu*, KDKK 1920, nr 10, s. 271–272; S. Zdzitowiecki, *Nabożeństwo dziękczynne 15 sierpnia*, KDKK 1921, nr 6–7, s. 181–182; *W rocznicę zwycięstwa*, KDKK 1921, nr 8–10, s. 250–255; *Budowa pomnika*, SłKuj 1922, nr 205(1282), s. 2; *Poświęcenie pomnika*, SłKuj 1922, nr 224(1301), s. 1; W. Pogorzelski, *op. cit.*, s. 184; T. Lenkiewicz, *Budowa Pomnika Poległych Obrońców Włocławka 1920–1922*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920...*, s. 215; Z. Waszkiewicz, *op. cit.*, s. 26–28; J. Szachewicz, *op. cit.*, s. 129–132.

wskutek kradzieży materiałów budulcowych. Konserwator postulował również możliwie najszybsze rozpoczęcie prac, które miały uwzględniać charakter gmachu i przebiegać w oparciu o odpowiedni projekt przebudowy. Z powodu braku środków finansowych odbudowę planowano rozpocząć dopiero wiosną 1923 r. W związku z tym komitet diecezjalny prosił wojewodę warszawskiego o potwierdzenie zabytkowego charakteru budynku i poparcie starań o uzyskanie rządowego wsparcia na ten cel. Prośba ta spotkała się z pozytywną odpowiedzią. Ostatecznie odbudowa pałacu nastąpiła jednak dopiero w 1925 r.³²

Podsumowanie

Podjmując działania mające na celu wspieranie żołnierzy walczących na wschodnich rubieżach Drugiej Rzeczypospolitej od pierwszych miesięcy trwania wojny polsko-bolszewickiej, biskup Zdzitowiecki wykazał się doskonałą oceną skali niebezpieczeństwa grożącego Ojczyźnie. Z jednej strony zdawał sobie sprawę z możliwości utraty przez nią integralności terytorialnej, tym bardziej, że granice kraju nie zostały jeszcze w pełni ustalone, a z drugiej – jego działaniami kierowała troska o oddalenie niebezpieczeństwa wojny i jej skutków na terenie diecezji kujawsko-kaliskiej. Jego osobiste doświadczenia z okresu zaborów stały się silnym impulsem do działania na wszystkich możliwych płaszczyznach na rzecz zachowania polskiej państwowości. W związku z tym od początku konfliktu polsko-rosyjskiego zintensyfikował działania charytatywne na rzecz wspierania walczących na froncie wschodnim, a także organizował pomoc humanitarną dla ofiar wojny. Podczas bezpośredniego zagrożenia dla bezpieczeństwa Włocławka biskup Zdzitowiecki wzywał wszystkich mieszkańców do wzajemnej solidarności i całkowitego zaangażowania się na rzecz obrony miasta. Ponadto dla celów wojskowych i humanitarnych udostępnił obrońcom Włocławka seminarium duchowne, w którym przygotowywano posiłki i opiekowano się rannymi, a także własny pałac, w którym urządzono strzelecki punkt oporu. Niestety lokalizacja budynku w pobliżu Wisły spowodowała, że został on doszczętnie zniszczony wraz z cennym wyposażeniem. Nie udało się ocalić przechowywanych w nim dzieł sztuki wywiezionych z katedry w Mińsku, które zostały tam ukryte z obawy przed zniszczeniem przez bolszewików.

³² Pismo kierownika Ministerstwa Sztuki i Kultury do Pana T. Wiśniowskiego, Konserwatora Okręgowego, 8 X 1920, APB, UWPT, sygn. 24703, k. 5; Protokół oględzin spalonego pałacu biskupów włocławsko-kujawskich, 6 XI 1920, *ibidem*, k. 6; Pismo ks. M. Janowskiego do Pana Wojewody Warszawskiego, 10 I 1923, *ibidem*, k. 7; Pismo Wojewody Warszawskiego do Komitetu Odbudowy Pałacu Biskupiego we Włocławku, 14 I 1923, *ibidem*, k. 1–2; M. Morawski, *Monografia Włocławka...*, s. 44, 48.

Ponadto spłonęły zlokalizowane w pałacu archiwum, biblioteka i szkoła, a biskup Zdzitowiecki stracił miejsce zamieszkania. Mimo tragicznego położenia wkrótce po ocaleniu miasta podjął inicjatywy na rzecz godnych pochówków i upamiętnienia obrońców Włocławka, a także odbudowy obiektów diecezjalnych zniszczonych wskutek działań wojennych. O jego trosce o możliwie najpełniejsze usunięcie skutków wojny świadczyły między innymi prośby kierowane do duchownych, których zadaniem było przynajmniej częściowe odtworzenie utraconych archiwaliów kościelnych poprzez sporządzenie własnych biogramów. Przede wszystkim jednak skoncentrował się na opiece duszpasterskiej, którą otaczał wiernych doświadczonych tragicznymi wydarzeniami z 16 sierpnia 1920 r. Ich poświęcenie na rzecz obrony miasta doceniał między innymi podczas zainicjowanych przez siebie nabożeństw związanych z rocznicami Cudu nad Wisłą i obrony Włocławka.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie

Księgi konsystorskie

Akta dotyczące się parafii Skomlin [1521–1921], sygn. 113

Archiwum Diecezjalne we Włocławku [ADWł]

Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku [AKDWł]

Akta bpa S. Zdzitowieckiego (1854–1927), sygn. pers. I, 411

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [APB]

Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu [UWPT]

Włocławek – Pałac biskupi [protokół z oględzin, odbudowa, zmiany w elewacji] [1920–1923], sygn. 24703

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji

Pałac biskupi we Włocławku [1920–1925], sygn. 7876

Źródła drukowane

- Charszewski I., *Placzą spiżę na zgon X. Biskupa Zdzitowieckiego*, Włocławek 1927.
 K.J., *Jego Ekscelencja ks. Stanisław Zdzitowiecki, biskup diecezji kujawsko-kaliskiej*, Włocławek 1902.
 „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” 1911, 1919–1921.

Prasa

- „Gazeta Polska” 1901.
 „Gwiazda Cieszyńska” 1902.
 „Kurier Płocki” 1920.
 „Kurier Warszawski” 1880.
 „Niwa Polska” 1902.
 „Przegląd Katolicki” 1901–1902.
 „Słowo” 1883.
 „Słowo Kujawskie” 1922.
 „Tygodnik Ilustrowany” 1902.
 „Wędrowiec” 1902.
 „Wiek” 1879.
 „Zorza” 1902.

Opracowania

- Albert A., *Najnowsza historia Polski 1918–1939*, Warszawa 1989.
 Dębiński J., *Duchowieństwo rzymskokatolickie diecezji włocławskiej w latach 1918–1939*, Toruń 2010.
 Dębiński J., *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927), biskup włocławski*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2002, t. XVII, s. 296–308.
 Dębiński J., *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927). Biskup włocławski*, „Ateneum Kapłańskie” 2003, t. CXL, z. 2(564), s. 309–319.
 Dębiński J., *W 100. rocznicę wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, „Studia Włocławskie” 2020, t. XXII, s. 391–414.
 Dziki T., *Sierpień 1920 roku we Włocławku*, [w:] *Sierpień 1920 roku we Włocławku w świetle źródeł archiwalnych*, red. T. Dziki, M. Gruszczyńska, Włocławek 2000, s. 7–21.
 Dziki T., *Wojciech Józef Gromczyński*, Warszawa 2020.
 Dziki T., Gołębiowski G., *Z badań nad listą poległych w obronie Wisły i Włocławka w sierpniu 1920 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2017, t. XXXII, s. 71–92.

- Frątczak W., *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 226–227.
- Garlicki A., *Piłsudski Józef Klemens (1867–1935)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVI, Kraków–Warszawa 1981, s. 311–324.
- Hergenröther J., *Historia powszechna Kościoła katolickiego*, t. XVIII, Warszawa 1905.
- Jakubowski F., *Wojna 1920 roku na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003.
- Jędrzyński Z., *Lewszecki Józef Ksawery (1869–1939)*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. VI, red. K. Mikulski, Toruń 2010, s. 88–89.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Bogumił*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. III, Kraków 1937, s. 200–201.
- Krajewski M., *Spółczesność ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI – 1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. pod Pomnikiem Poległych obrońców Wisły 1920*, red. D. Kuźnicka, Włocławek 1997, s. 133–171.
- Kubicki P., *Antoni Ksawery Sotkiewicz, biskup sandomierski 1826–1901. Zarys monograficzny*, Sandomierz 1931.
- Kubicki P., *Żywe słowo na ambonie i poza amboną. Praca poświęcona ks. kanonikowi Rajmundowi Mateuszczykowi, dziekanowi i proboszczowi w Słupi Nowej pod Św. Krzyżem ku uczczeniu jego złotych godów kapłańskich*, t. I (*Nauki na wszystkie niedziele i uroczystości Pańskie*), Sandomierz 1937.
- Kujawski W., *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.
- Lenkiewicz T., *Budowa Pomnika Poległych obrońców Włocławka 1920–1922*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI – 1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. pod Pomnikiem Poległych obrońców Wisły 1920*, red. D. Kuźnicka, Włocławek 1997, s. 215–229.
- Morawski M., *Chodyński Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. III, Kraków 1937, s. 377–378.
- Morawski M., *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
- Pawlak M., *Steinbok Janina*, [w:] *Włocławski słownik biograficzny*, t. II, red. S. Kunikowski, Włocławek 2005, s. 165–166.
- Pogorzelski W., *43 lata w kapłaństwie*, Sieradz 1935.
- Prokop K.R., *Series chronologica episcoporum Poloniae 1473–2023*, Kraków 2023.

- Rezmer W., *Działania wojenne nad dolną Wisłą w sierpniu 1920. Próba analizy operacyjnej*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI – 1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. pod Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920*, red. D. Kuźnicka, Włocławek 1997, s. 103–132.
- Rezmer W., *Nieszawa, Bobrowniki, Włocławek. 14–18 sierpnia 1920 r.*, [w:] W. Rezmer, Z. Bohusz-Szysko, *Nad dolną Wisłą 1920 r.*, Toruń 2022, s. 110–130. <https://doi.org/10.12775/978-83-231-4873-9>
- Szachewicz J., *Miejsca upamiętnienia walk obronnych 1920 r. na terenie Włocławka*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2023, t. XXXVI, s. 129–148.
- Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Kujawach i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995.
- Waszkiewicz Z., *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. II (*Lata 1918–1998*), red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 11–85.
- Widera M., *Biskup Stanisław Zdzitowiecki (1854–1927). Główne kierunki działalności w diecezji kujawsko-kaliskiej (włocławskiej)*, „Ateneum Kapłańskie” 2024, t. CLXXXIII, z. 2(693), s. 264–287.
- Widera M., *Udział bpa Stanisława Zdzitowieckiego w powstaniu diecezji częstochowskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2024, t. XLV, nr 2, s. 197–218. <https://doi.org/10.25167/sth.5558>
- Witczak H., *Obrona „dolnej Wisły” i bitwa o Włocławek jako istotny epizod Bitwy Warszawskiej 1920 r.*, „Studia Włocławskie” 2021, t. XXIII, s. 528–552. <https://doi.org/10.52404/ttnwloc.stwl.23.28>
- Zasada Z.J., *Czyn niepodległościowy Włocławskiej Ochotniczej Straży Ogniowej i Straży Powiatu Włocławskiego w latach 1918–1920*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2018, t. XXXIII, s. 59–71.
-

Notka o autorze

Ks. dr Michał Widera – adiunkt w Katedrze Teologii Biblijnej, Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego.

Zainteresowania naukowe: dzieje diecezji kujawsko-kaliskiej i częstochowskiej, Druga Rzeczpospolita.

michal.widera@uni.opole.pl